

культури Древней Руси. – М.; Л.: Издательство АН СССР, 1948. – Т. 1. – С. 439-470.

13. Довженок В.Й. Військова справа в Київській Русі: Науково-популярний нарис. – К.: Видавництво АН УРСР, 1950.

14. Котляр М.Ф. Полководці Давньої Русі. – К., 1996.

15. Там же.

16. Виолле-ле-Дюк Э.Э. Крепости и осадные орудия: Средства ведения войны в Средние века / Пер. с англ. Е.В. Ламановой. – М.: Центрполиграф, 2007. – 255 с.

17. Скилица И.О. Войне с Русью императоров Никифора Фоки и Иоанна Цимисхия // Лев Диакон. История. – М.: Наука, 1988. – С. 121-133.

18. Там же.

19. Летопись по Ипатскому списку // Полное собрание русских летописей. – 2-е изд. – СПб., 1871. – Т. 2.

20. Там же.

21. Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М.Ф. Котляра. – К., 2002.

22. Там же.

23. Там же.

24. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв.: Дисс... д-ра ист. наук. – М.-Л., 1961. – Ч. 1.

25. Косточкин В.В. Военно-оборонительные сооружения // Очерки русской культуры X–XIII вв. – М., 1948. – Т. 1.

26. Летопись по Ипатскому списку // Полное собрание русских летописей. – 2-е изд. – СПб., 1871. – Т. 2.

27. Довженок В.Й. Військова справа в Київській Русі: Науково-популярний нарис. – К.: Видавництво АН УРСР, 1950.

Ивануц М.Г. Роль вилазок в організації активної оборони укріплених пунктів Давньої Русі

У статті розглядаються питання активності оборони давньоруських укріплених пунктів і яка роль при цьому відводилася вилазкам, їх види, цілі, організація і проведення.

Ivanuts M.G. A role of sallies is in organization of active defensive of the fixed points of the Old Russian

In the article the questions of activity of defensive of the Old Russian fixed points and what role are examined here taken sallies, their kinds, aims, organization and carrying out.

НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСТАНКІВ ІЗ САРКОФАГА ЯРОСЛАВА МУДРОГО: ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ

З метою проведення досліджень 10.09.09 р. вчетверте було відкрито саркофаг Ярослава Мудрого в Софії Київській. У скриньці, вилученій з саркофага, містилися кістки лише одного скелета. Здійснено комплекс антропологічних, анатомічних і рентгенологічних досліджень. З'ясовано, що скелет належить жінці, похованій з Ярославом у саркофазі. Місцезнаходження останків Ярослава залишається невідомим, хоча щодо цього є певні припущення. Наразі здійснюється пошук його останків, які, ймовірно, вивезені наприкінці Другої світової війни в Америку.

Софія Київська здавна слугувала усипальнею князів і вищого духівництва. У 1054 р. першим у соборі поховали Ярослава Мудрого, мармуровий саркофаг якого здавна стоїть у східному торці давньої північної внутрішньої галереї (з XVII ст. – Володимирський вівтар). Саркофаг відкривали і досліджували тричі: в 1936 [1], 1939 [2] і в 1964 рр. [5]. 10 вересня 2009 р. саркофаг Ярослава було відкрито знову з метою дослідження на сучасному рівні останків князя.

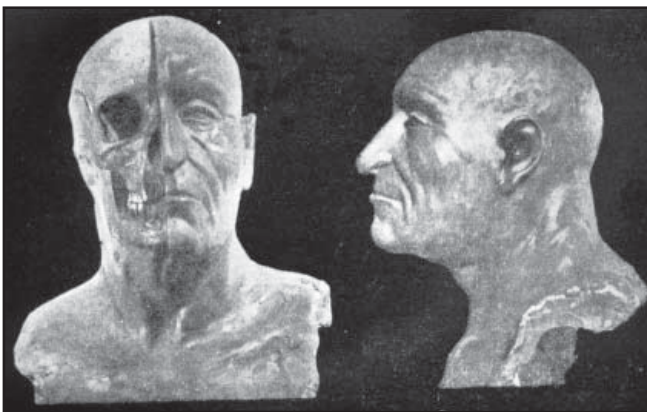
У 1936 р. були виявлені перемішані кістки чоловічого і жіночого скелетів, а також кілька кісточок дитячого черепа. Як вважають дослідники, дитячі кістки могли потрапити сюди випадково – під час пограбування, бо, судячи з порушеного стану поховання, саркофаг було пограбовано ще в давнину, можливо в 1240 р. під час Батієвого нашествия [7, 108; 11, 35].

У 1939 р. виявлені в саркофазі останки відправили до Ленінградського науково-дослідного інституту антропології та етнографії, де з розрізнених кісток склали чоловічий і жіночий скелети. В результаті анатомічної, антропологічної та рентгенологічної експертизи було встановлено, що чоловічий скелет належав людині віком близько 70 років, яка за життя мала зріст 172-175 см, вроджену кульгавість та патологічні зміни в правому тазостегновому суглобі, що настали в зрілому віці. З літописів відомо, що Ярослав Мудрий кульгав з дитинства, а Еймундова сага розповідає про поранення ноги, якого князь зазнав під час битви з печенігами. Помер Ярослав у 75, а за іншими даними – в 65 років. На підставі цих свідчень дійшли висновку, що в саркофазі справді похований Ярослав Мудрий [8; 12].

Сучасний львівський антрополог Сергій Горбенко вважає, що Ярослав страждав на хворобу Пертеса – вроджений підвивих тазово-стегнового суглобу, яка була виявлена і в Ярослава Володимировича Осмомисла, померлого в 1187 р. і похованого в Успенському соборі середньовічного Галича; він належав до 5-го покоління Ярославичів. На думку С. Горбенка, цей ген був успадкований

*Останки похованих у саркофазі,
виявлені в 1936 р.*

*Реконструкція М. Герасимовим зовнішнього
вигляду Ярослава. 1939 р.*

Ярославом Мудрим від його матері, яку літописи називають Рогнідою [9, 99-100]. Після завершення дослідження у 1939 р. за черепом Ярослава Мудрого скульптор-антрополог М. Герасимов створив його скульптурний портрет-реконструкцію, що експонується в Софійському соборі.

Жіночий скелет учені визначають по-різному. Дехто вважає, що він належить дружині Ярослава княгині Інгігерд-Ірині, яка померла в 1050 р. [7, 111]. Інші дослідники, посилаючись на свідчення Новгородських літописів, гадають, що Ірину (в схимі – Анну) поховано в Новгородській Софії разом зі старшим сином Володимиром Ярославичем, будівничим цього собору, де донині шануються їхні мощі (князя і його матір канонізовано в XV ст.) [11, 36-37].

Як впливає з акту 1939 р., останки після дослідження планувалося експонувати при саркофазі у вітрині [2]. У 1940 р. їх повернули до Києва і передали до фондів заповідника [4; 5; 10].

Втретє саркофаг відкрили навесні 1964 р., щоб покласти у нього кістки, повернені в 1940 р. з Ленінграду. Крім того, потрібно було провести

санітарно-консерваційні заходи і доповнити дані попередніх досліджень. Відтак саркофаг востаннє відкривався понад 45 років тому, а дослідження останків у ньому здійснювалося ще давніше – понад 70 років тому. За цей час наука пішла далеко вперед, з'явилися нові наукові галузі, методики, приладдя. Зрозуміло, що питання нового відкриття саркофага Ярослава попередньо ретельно вивчалось, розглядалось на Науковій раді заповідника із залученням провідних науковців інших установ, відомих учених.

Меценатом у проведенні дослідницьких робіт виступив «Укрексімбанк», який надав 56 тис. грн. Звісно, що на дослідження такого масштабу і такої складності цього замало, але ми сподіваємося на добродійне прилучення до справи усіх небайдужих. На безоплатну працю вже зголосилися київські учені. Групу дослідників очолює д. і. н., професор, заслужений працівник культури України Надія Нікітенко – завідувач відділу науково-історичних досліджень заповідника, яка працює в ньому з 1977 р. Відповідальними виконавцями запрошені відомі київські учені – історик та антрополог Сергій Сегеда, д. і. н., професор, провідний науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАНУ а також д. мед. н., професор Борис Михайличенко, який є завідувачем кафедри судово-медичної експертизи Національного медичного університету. Базовими науковими установами виступають Національний заповідник «Софія Київська», Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАНУ, Національний медичний університет. У дослідженні братимуть участь генетичні лабораторії Швеції, Великої Британії та США.

Які саме пункти було включено до програми досліджень? Це, по-перше, антропологічні та медико-анатомічні дослідження: вік похованих, стать, риси обличчя, статура, психічні особливості, які були патології, травми, спосіб і якість життя, дієта тощо; по-друге, генетичні дослідження: аналіз ДНК (якщо його вдасться виділити), що дозволить точно дізнатися про рік поховання в саркофазі, дасть можливість визначити генотип ранніх Рюриковичів, тобто проллє світло на спірну проблему їх етнічного походження (скандинави, слов'яни чи угро-фіни) та родинних зв'язків.

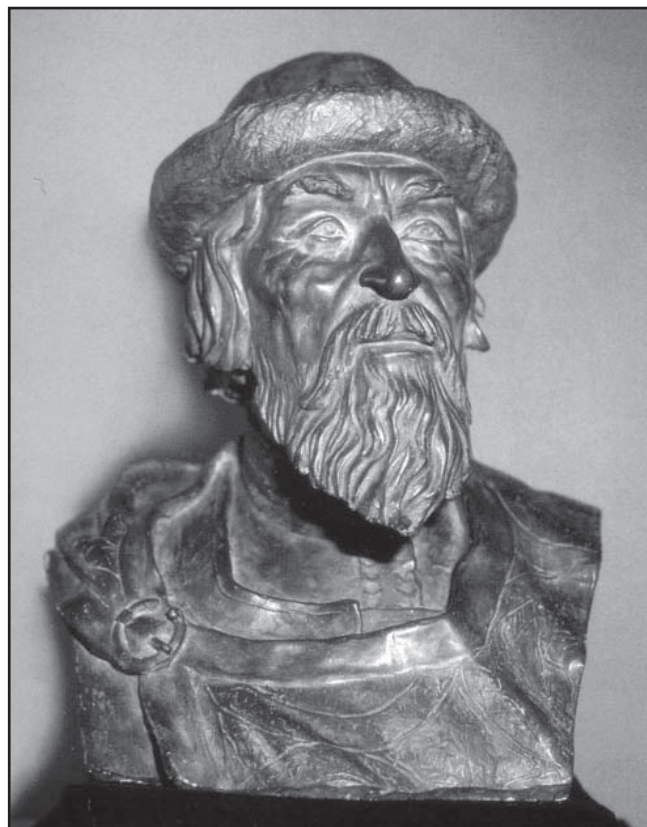
Зрештою, можливим є відтворення зовнішності похованих у саркофазі методами комп'ютерної графіки.

Відкриття саркофага здійснювала бригада реставраторів (ДП-2 ЗАТ «КМСНРПВМ» ім. Ю.А. Колесника) під керівництвом заступника директора заповідника з реставраційних робіт та технічних питань В. Кириленка. У процесі руху кришки мало місце відпадання розчину, яким у 1964 р. було здійснено герметизацію саркофагу.

З акту відкриття саркофагу в 1936 р. ми знаємо, що його віко, верхня частина ящика у місці стику та обидва акротерії північної сторони мають в кількох місцях значні пошкодження. З цього приводу в акті зазначено: «Можливо, в цих місцях, у свій час, відкривали саркофаг за допомогою лома, коли й утворили ці щербини». Як впливає з акту, місце стику, а також щербини ще в давнину були замазані вапном. Закриваючи саркофаг після досліджень, наші попередники замазали місце стику цементно-вапняним розчином [1]. Саме він і відпав, коли було відкрито саркофаг 10 вересня 2009 р. Тож пам'ятці не було завдано жодних пошкоджень.

У актах відкриття саркофагу занотовано, що в ньому дослідники помістили дубову скриньку з останками Ярослава, скляну капсулу з актами про відкриття в 1936, 1939 і 1964 рр. а також керамічну плиту з написом, що в саркофазі знаходяться останки великого київського князя Ярослава Мудрого, похованого 20 лютого 1054 р.; на плиті стоїть дата – 20 березня 1964 р. Згадувалося також про три невеликих шматка ще не струхлого дерева та два уламки плінфи XI ст. Відкриваючи саркофаг, ми, як і наші попередники, віко саркофага (вагою 2 т) за допомогою лебідки і важелів дуже обережно зсунули у східному напрямку на 25 см (для порівняння: у 1936 р. віко зсунули зі сходу на захід на 90 см). Через цей вузький отвір, у який зміг залізти тендітний науковий співробітник науково-фондового відділу заповідника В'ячеслав Гайдук, ми дістали всі вищезазначені речі, але виявили і дещо несподіване – примірники газет «Правда», «Комсомольская правда» і «Известия» від 9 квітня 1964 р. Крім того, на внутрішній стінці саркофагу був зроблений напис хімічним олівцем: «25 января 1936 года саркофаг вскрыто комиссией. Обнаружено только разрозненные кости от мужского и женского скелетов». Записом на саркофазі та примірниками газет науковці, поза сумнівами, точно зафіксували для нащадків факт відкриття саркофагу і його вміст у 1936 р., а також дату повернення останків у саркофаг після завершення досліджень у 1964 р. Принаймні, впадає в око, що дати в написах на керамічній плиті і в акті 1964 р. не співпадають: на керамічній плиті стоїть дата 20 березня, а в акті – 9 квітня 1964 р. Отже, газети від 9 квітня 1964 р. засвідчують правильність саме цієї заактованої дати. Крім того, у саркофазі ми виявили 6 фотографій із зображенням Софійського собору.

Дослідження було розпочато вже наступного дня, 11 вересня. Для цього у фондосховищі заповідника, що знаходиться в Братському корпусі, задалегідь виділили окрему кімнату, де спеціально створена комісія у складі представників адміністрації заповідника, його науковців та реставраторів, а також учених, що проводитимуть дослідження, відкрила скриньку та ретельно

*Скульптурний портрет
Ярослава Мудрого роботи М. Герасимова*

оглянула її вміст. Було виявлено людські кістки а також муміфіковані останки кажана. Він вочевидь ще здавна заліз у не замазану з південного боку вапном щілину між ящиком і віком саркофага, коли його наприкінці XVII ст. встановили у спеціально зробленій ніші під південною стіною Володимирського вівтаря. В актах про кажана не йдеться, але вчені, як гадаємо, про всяк випадок залишили його в скриньці з огляду на можливість подальших досліджень поховання в саркофазі.

Насьогодні здійснено комплекс антропологічних, анатомічних і рентгенологічних досліджень і завершено перший етап вивчення останків. Отримано наступну інформацію. В дубовій скриньці, яку вилучили з саркофага, містилися кістки лише одного скелета. За всіма ознаками, цей скелет належить жінці, похованій з Ярославом у саркофазі. Місцезнаходження останків Ярослава наразі залишається невідомим, хоча щодо цього є певні припущення. У 1954 р. митрополит Іларіон (Огієнко) опублікував у Вінніпегу замітку «Де останки великого князя Київського Ярослава Мудрого?», у якій свідчить, що в 1944 р. «німці, виходячи з Києва, дозволили забрати – на прохання декого з українців, – і останки Великого Князя Ярослава. Вони разом із Чудотворним Образом св. Миколая т. зв. Мокрого (пам'ятка XI ст.) опинилися в руках одної особи. Коли цю особу року 1952-го запитано, де вона поділа останки Великого

**Вилучення вмісту саркофага. Зліва направо:
Н. Куковальська, В. Гайдук, В. Кириленко**

Князя Ярослава, і де Чудотворний Образ Святого Миколая, відказала: «Сховані на еміграції в добрих руках». Особа ця живе тепер в Нью-Йорку, і зовсім не ясно, чому вона ховає великі й святі пам'ятки всеукраїнського значення... Це ж пам'ятки всього українського народу, а не окремої особи» [6, 155].

На наше припущення, оскільки останки Ярослава перед самою війною повернули до заповідника, але не поклали назад у саркофаг, бо намірялися експонувати біля нього у вітрині, їх зберігали у фондах, не евакуйованих з початком війни та пограбованих в окупаційний період. У 1944 р. останки Ярослава як велику святиню «дехто з українців» справді міг вивезти до Америки, так само, як туди було вивезено ікону Миколи Мокрого. У фондах залишилися лише кістки похованої у саркофазі невідомої жінки. Відтак у 1964 р. у саркофаг поклали не останки Ярослава, а його «супутниці», помилково вважаючи, що це кістки князя, бо не мали документів щодо вивозу їх за кордон, а нової антропологічної експертизи не проводили. Більше того, науковці заповідника вважали, що останки з саркофага повернули з Ленінграда до заповідника вже після війни. Це впливає з публікацій С.О. Висоцького та І.Ф. Тоцької, що входили до складу комісії, яка відкривала саркофаг у 1964 р. [7, 110; 13, 513].

Якби в 2009 р. саркофаг не відкрили, така плутанина зрештою могла призвести до безповоротної втрати останків Ярослава. Наразі відкривається перспектива повернути реліквію. Тож найближчим часом має відбутися велика і дуже непроста пошукова та організаційно-дипломатична робота з повернення останків Ярослава до його саркофага.

Посилання

1. Акт про відкриття саркофага Ярослава Мудрого від 25 січня 1936 року // Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська», № НА-914.

2. Акт об вскрытии саркофага Ярослава Мудрого от 23 января 1939 года // Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська», № НА-914.

3. Приемо-сдаточный акт об возвращении костей из гробницы Ярослава Мудрого (ноябрь 1940 г.) // Національний заповідник «Софія Київська», документація сектору обліку наукових фондів.

4. Акт про передачу кісток з гробниці Ярослава Мудрого до фондів від 3 грудня 1940 р. // Національний заповідник «Софія Київська», документація сектору обліку наукових фондів.

5. Акт вскрытия саркофага Ярослава Мудрого в Софии Киевской 9 апреля 1964 г. // Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська», № НА-914.

6. Білокін С.В. Київська ікона св. Миколи Мокрого на американському континенті // Софійські читання. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська: культурний діалог поколінь» (Київ, 25-26 жовтня 2007 р.). – К., 2009. – Додатки. – С.155.

7. Висоцький С.О. Про що розповіли давні стіни. – К., 1978. – С. 102-125.

8. Гинзбург В.В. Об антропологическом изучении скелетов Ярослава Мудрого, Анны и Ингигерд // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Ин-та истории материальной культуры. – М.-Л., 1940. – Вып. 7. – С.57-66.

9. Горбенко С.О. Ярослав Осмомисл – реконструкція антропологічна та історична. – Львів-Винники, 1996.

10. Іванисько С.І. Джерела для вивчення антропологічних матеріалів з гробниці Ярослава Мудрого в Софійському соборі // Український музей: Зб. наук. праць. – К., 2003. – С. 153-167.

11. Нікітенко Н. Під покровом Святої Софії. Некрополь Софійського собору в Києві. – К., 2000.

12. Рохлин Д.Г. Итоги анатомического и рентгенологического изучения скелета Ярослава Мудрого // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Ин-та истории материальной культуры. – М.-Л., 1940. – Вып. 7. – С.46-57.

13. Тоцька І.Ф. До вивчення саркофага Ярослава Мудрого в Софії Київській // Наук. зап. Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. Т.9. – К., 2002. – С.512-523.

Куковальская Н.М. Новое исследование останков из саркофага Ярослава Мудрого: предварительные результаты

С целью проведения исследований 10.09.09 г. в четвертый раз был открыт саркофаг Ярослава Мудрого в Софии Киевской. В ящике, изъятый из саркофага, находились кости лишь одного скелета. Осуществлен комплекс антропологических, анатомических и рентгенологических исследований. Выяснено, что скелет принадлежит женщине, похороненной с Ярославом в саркофаге. Местонахождение останков Ярослава остается неизвестным, хотя относительно этого есть определенные предположения. Сейчас осуществляется поиск его останков, которые, вероятно, вывезены в конце Второй мировой войны в Америку.

Kukoval'ska N.M. Modern research of the remains of Yaroslav the Wise: preliminary results

On September 10, 2009 for the purpose of research, the sarcophagus of Yaroslav the Wise in St. Sophia of Kyiv was opened for the fourth time. In the crate that was inside the sarcophagus the bones of only one skeleton were found. The complex anthropological, anatomical and X-ray examinations were conducted. It has been found that the skeleton belonged to a woman that was buried with Yaroslav in the sarcophagus. The location of Yaroslav's remains is unknown, though there are certain assumptions concerning this. At present, the search of his remains is being carried out. which, probably, were taken out to America at the end of World War II.